

„Hasonlatok”, szóegyeztetések, szószármaztatások

Ugyancsak magyarázatra szorul a *hasonlat* kifejezés (tkp. a latin *conjectura* magyar megfelelője), amely ma már ebben az értelemben nem használatos a nyelvtudományban. A szóhasonlítás mint munkamódszer az összehasonlító nyelvészet korai időszakára vezethető vissza, tulajdonképpen a finnugor nyelvhasználatos úttörői, Sajnovics János, Benkő József, Gyarmathi Sámuel is ezt a módszert használták. Ez a korai hasonlítás abban különbözik a későbbi tudományos és szisztematikus összevetésektől, hogy nem előfeltétele a hasonlított nyelvek rokon volta, mivel művelői éppen a „hasonlítás” által kívánták bebizonyítani a rokonságot. A szóhasonlítás korai képviselői általában csak a hangalak és a jelentés hasonlatosságára alapozták az egyeztetéseket, a hangváltozások rendszerszerűségét ekkor még többnyire figyelmen kívül hagyták.

E módszer virágkora a magyar nyelvtudományban az 1830–1840-es évekre esett, amikor az Akadémia is pártolta ezt a fajta kutatást. A harmincas évek közepén az Akadémia testületi munkával képzelte megoldani a magyar szavak hasonlítását az ismertebb nyelvek szavaihoz. Kállay Ferenc fogalmazta meg azt az utasítást, amely a hasonlítás gyakorlati szempontjait tartalmazta (Keve 1940: 20–22). Kijelölték azt is, hogy a tagok közül ki mely nyelvekben keressen szóegyeztetéseket. Ez a munkálat a már akkor tervbe vett, de csak jóval később elkészült akadémiai értelmező szótár, a későbbi Czuczor–Fogarasi-féle szótár (CzF.) számára készült volna (Viszota 1909: 52–53).

A szószármaztatások 1845-ig folytak, és a következő nyelvekre terjedtek ki: szanszkrit, héber, káld, szír, perzsa, arab, török, görög, latin, olasz, spanyol, francia, román, német, cseh, szlovák, orosz, horvát, szerb, finn, illetve cigány. A hasonlítás célja elsősorban a szókinccs feltérképezése volt, nemcsak a rokon nyelvi megfelelők, hanem az átvételek szempontjából is. Elég egy pillantást vetni a felsorolt nyelvekre, és rögtön láthatjuk, hogy egyrészt azok az úgynevezett keleti nyelvek szerepelnek közöttük, amelyeket valaha közelebbi vagy tá-

volabbi rokonságba vontak a magyar nyelvvel; másrészt pedig számos indoeurópai nyelv, amelyekből jövevényszavak kerülhettek a magyarba.

A 19. század első felében kibontakozott filozófiai (bölcseleti) nyelvtudomány az anyanyelvet állította vizsgálódása középpontjába, ez azonban nem zárta ki az úgynevezett külső nyelvhasznalást, tehát a különféle idegen nyelvekkel való összevetést. Ezt a szemléletet tükrözi a Czuczor–Fogarasi-szótár etimológiai gyakorlata, ahol a szerkesztők fontosnak tartották a „külhasonlatok” felsorolását, sokszor még olyan szavaink esetében is, amelyeket belső keletkezésűnek tartottak.

A Czuczor–Fogarasi-szótár 1862-ben megjelent első kötetében olvasható Előbeszédben a szótár szerkesztői összefoglalják nézeteiket a hasonlításra vonatkozóan. Kifejtik, hogy a magyar nyelvből nem megfejtendő szavak rokonait más nyelvekben kell keresni, s jelentésüket ezen rokon alakok segítségével lehet megállapítani:

„Hogy ezen eljárásban [az elemzőnek] nem lehet csupán bizonyos nyelvcsaládra szorítkoznia, hanem szükséges más családokra is fordítania figyelmét, azon világos okból tetszik ki, mert vannak minden nyelvben (...) oly szók, melyek más idegentől kölcsönöztek, tehát végelemzésben csak azokból fejthetők meg.” (CzF. Előbeszéd: 20.)

A nyelveket a „külhasonlatok” segítségével aztán nyelvcsaládokra osztani a szerkesztők szerint már az „általános nyelvészet” dolga, első lépésben tehát minél több szóegyezést kell keresni minél több nyelvből. A „külhasonlítás” elsődlegesen szerintük is a rokon nyelvek anyagával dolgozik, csak az a kérdés, melyek a rokon nyelvek. Az indoeurópai nyelvcsaládban ezek a viszonyok már tisztázottak, de ez nem mondható el a magyar nyelvről:

„Minthogy tehát hiteles történeti adatok hiányában eddigelé nem vagyunk képesek fokként egy régibb néptörzsig följutni, melytől egyfelül vérségi, másfelül nyelvi származásunkat kétségtelenül megállapíthatnók, nincs egyéb hátra mint a régi és újabb nyelvek tömkelegében buvárokodni, vagyis a nyelvhasznalás.” (CzF. Előbeszéd: 23.)

Czuczorék ehhez azt is hozzáteszik, hogy a nyelvrokonságból nem lehet „fajrokonságra” következtetni s viszont. Ebben a kérdésben elismerik a történettudomány elsőbbségét. A nyelvhasznalás az ő szá-

mukra elsősorban szóhasonlítás, ez adja „a nyelvek rendszerezésének és családosításának egyik fő alapját”:

„Mínthogy eddig a történetíróknak nem sikerült hitelesen bebizonyítani, hogy a magyar faj, mely altáji népekkel van akár egyenes, akár oldalágú vérségi rokonságban, valamint azt sem, melyik nyelvvel van ezek közül leányi, vagy melyekkel testvéri, szóval egyenes leszármazási viszonyban: ennél fogva a magyar és altáji nyelvek hasonlítását illetőleg oly nyílt téren állunk, mint a többiekre nézve.” (CzF. Előbeszéd: 24.)

A magyar nyelv eszerint bármely más nyelvvel összevethető, s ezért a szerkesztők által vázolt rendszer szerint nemcsak az altáji (akkori jelentése szerint finnugor és törökségi), hanem az árja (indoeurópai) nyelvekkel is, melynek bizonyítására a szótár Előbeszédében szanszkrit gyököket sorolnak fel, melyek pontosan annyi bizonyító erővel bírnak Czuczorék szerint, mint a Hunfalvy-féle altáji hasonlítás (CzF. Előbeszéd: 24–28). Azzal az igen fontos különbséggel természetesen, hogy *A magyar nyelv szótárának szerkesztői* ezzel semmiképpen nem akarnak magyar–árja rokonságot feltételezni. A szókincsbeli egyezéseket részint egy közös ősnyelv maradványainak tartják, részint pedig az emberi szellem, gondolkodás közös természetéből magyarázzák. Ezzel tulajdonképpen a Teleki–Révai-féle közös ősnyelvről szóló tanításhoz csatlakoznak (Sági 1942: 326–327; F. Molnár 1964: 372).

A szanszkrit nyelv vizsgálatával kapcsolatos érdekesség az akkor londoni emigrációban élő Pulszky Ferenc tanulmánya (Pulszky 1859), amelyet az *Új Magyar Múzeum* közölt Lubóci P. Ferenc név alatt. A cikk a magyar képzőket és ragokat vetette össze a szanszkrit megfelelőikkel. Pulszky, aki Londonban angol tudósok segítségével tanulmányozta a szanszkrit nyelvet, elismeri, hogy nincs tisztában a magyar nyelvészet legújabb eredményeivel, s nem tudja, vajon a magyar nyelvészek számára is annyira fontos-e a szanszkrit nyelv, mint angol kollégáiknak. Nem akar és nem is tud beleszólni az akkor már elmélyülő vitába a magyar nyelvtudomány két táborá között, célja mindössze annyi, hogy összevesse a magyar nyelvet a szanszkrittal, s hogy kipróbálja, működnek-e a Londonban tanult grammatikai elemzési módszerek a magyar nyelvre nézve is. Rendkívül érdekes tanulmányában már elavult gyöktani módszerek keverednek a modern elemzési technikákkal, de írása nem volt hatással a korabeli magyar nyelvtudományra.

A Czuczor–Fogarasi-szótár szerkesztői természetesen nyitva hagyják a lehetőséget a magyar nyelv finnugor (altaji) hasonlítására is, ugyanazon feltételekkel, mint a többi nyelvcsaládra nézve (CzF. Előbeszéd: 28–31). Szótárukban igen sok finnugor adatot is közöltek, összesen 469 címszót hasonlítottak finnugor adatokkal (F. Molnár 1964: 377). Ezt azonban csak egynek tartják a sok lehetséges irány közül, s utalnak az Akadémia reformkori nyelvhasználati kísérletére, melyet ők a húszévtényi eltelt idő dacára is követni kívánnak:

„Véleményünk szerint mindeddig a synthesis vagyis adatgyűjtés nyomán, mint a helyes inductióra szükséges előzményen állunk, s csak ennek minél teljesebb összeállítása után lehet biztosan a nyelvek mind belső, mind külső rendszerezésébe fogni. Kevesebb botlás veszélyének teszi ki magát oly nyelvész, aki előbb hasonló (analog) adatokat gyűjt, azután következtet és rendszerez, mint aki előre bizonyos rendszert föltelez, s ahhoz alkalmazza, vagyis abból vonja ki hasonlításait...” (CzF. Előbeszéd: 31.)

Mátyás Flórián tehát ehhez az irányzathoz csatlakozott „árja hasonlataival”, tulajdonképpen ő is az akadémiai „nyelvhasználati mozgalom” egyik kései képviselőjének tekinthető, s koncepciója nagyban illeszkedett a Czuczor–Fogarasi-szótár Előbeszédében megfogalmazott nyelvhasználati elvekhez.